

e/;izns'k ds ckyk?kkV ftyk dh cSxk tutkfr dk {ks=h; forj.k% ,d HkkSxksfyd v/;;u

ujsUæ dqekj HkSje ^{1]} MkW- lh-ih- frokjh ²

¹ 'kks/k Nk= Hkwxksy] 'kkldh; Bk- j.ker flag LukrdsÜkj egkfo[ky;] jhok] e/; çns'k] Hkkjr

² Isokfuo`Ük izk;/kid Hkwxksy] 11 @231] fryd uxj] jhok] e/; çns'k] Hkkjr

lkjka'k

cSxk tutkfr Hkkjr dh 07 vR;/kd fiNM+h gq;h tutkfr;ksa esa ls ,d gS] tks e/;izns'k ds 'kgMksy] fM.Mksjh] e.Myk] lh/kh ,oa ckyk?kkV ftyksa ds fo"ke /kjkryh; oukPNkfnr {ks=ksa esa fuokl dj jgs gSA o"kZ 2011 dh tux.kuk ds vuqlkj budh dqy tula[;k 17146 O;fä gSA dqy cSxk tula[;k dk 44-01 izfr'kr fojlk] 38-50 izfr'kr Hkkx oSgj ,oa 17-48 izfr'kr Hkkx ijlokM+k fodkl[k.M esa fuokl djrh gSA tula[;k vkdkj dh n`f"V ls 11 O;fä ls 50 O;fä dh cSxk tula[;k 31-11 izfr'kr xk;oksa eas fuokl djrh gS] tks lcls vf/kd gSA f}rh; Øe esa 51 O;fä ls 100 O;fä tula[;k vkdkj okys xk;oksa dk izfr'kr 20-55 izfr'kr gSA 500 O;fä ls vf/kd tula[;k vkdkj okys xk;oksa dk izfr'kr lcls de 0-55 izfr'kr ik;k tkrk gSA

ewy 'kCn% cSxk] tula[;k] forj.k] ?kuRo

izLrkouk

e/;izns'k esa fuokl djus okyh vU; tutkfr;ksa dh Hkkafr cSxk tutkfr Hkh gS tks eSdy&IriQM+k ds ?kus ouks eas fuokl djrs gq;s ik;s tksr gSA Lora=rk ds ckn fodkl dh Lof.kZe fdj.kkas dk izns'k ds gj dksukas eas igq;pus ds ckn Hkh ;g tutkfr vHkh rd fodkl dh eq;/kkjk ls ugh tqM+ ldh gSA bUgs ?kus ou] fo"ke mPpkoph; /kjkry] ouksRikn ,oa vk[ksV dh thfodk vHkh Hkh ilUn gS] ftlds dkj.k IH; lekt ls nwj Hkkxrs jgrs gSA nwj Hkkxus dh blh izo`fÜk us bUgs vkfne :i esa thou&olj djus gsrq etcwjdj j]kk gSA Hkkjr ds 7 izeq[k vfr fiNM+h gqbZ tutkfr;ksa eas cSxk tutkfr lekfr gS] ftlds lkekftd&vkfFkZd mUu;u gsrq vyx ls cSxk fodkl izkf/kdj.k dh LFkkiuk dsUæ ,oa jkT; ljdkj }kjk dh tkdj buds mUu;u ds iz;kl fd;s tk jgs gSA cSxk tutkfr Hkkjr dh vkfne tkfr;ksa esa ls ,d gSA¹ budk utnhdh iztkrh; IEcU/k dksy tutkfr dh ,d 'kk[kk Hkqb;k; ls IEcfU/kr gS²] ftudk ewy fuokl NksVk ukxiqj izns'k gSA² NksVk ukxiqj izns'k eas jgus okyh ;g tutkfr i'pkrorhZ vkØkUrkvksa ls vius vkfLrRo dh j]kk djus gsrq Øe'k% nf{k.k ,oa if'pe ds ?kus ouksa dh vksj iyk;u dj x;sA nf{k.k dh vksj iyk;u djus okys cSxk tutkfr dk ,d leqnk; mM+hlk jkT; ds foykbZx<+ {ks= eas lÜkk:<+ jg pqdk gS] laHkor% gS⁰;oa'kh jktiwrksa }kjk Hkxk;s tkus ds ckn NÜkhlx<+ ls gksrs gq;s e/;izns'k ds

?kus ouks esa igq;psA⁴ ;fi fLeFk ,oa ghjkyky us NksVk ukxiqj ls if'pe dh vksj izokl ij vk;s] Hkqb;k; dh e/;izns'kh; 'kk[kk tks eSdy ,oa IriQM+k ds ?kus ouksa esa ol x;s rFkk cSxk uke ls IEcksf/kr gq;s ekU; fd;k gSA⁵ MkW- f'kodqekj frokjh us Li"V fd;k gS & ßbl laHkkouk ls badkj ugh fd;k tk ldrk fd Hkqb;k; dh bl ¼cSxk½ 'kk[kk us NksVk ukxiqj ls loZizFke NÜkhlx<+ esa izos'k fd;k gks vkSj dkykUrj eas vU; vkfnokfl;ksa ds }kjk ;s e.Myk vkSj ckyk?kkV ds nqxZe ouksa esa [knsM+ fn;s x;s gksA⁶

orZeku e;/izns'k esa bl tutkfr dk fuokl fM.Mksjh] e.Myk] ckyk?kkV] 'kgMksy ,oa lh/kh ftyksa esa ik;k tkrk gS rFkk xksM+ cgqy tula[;k ds {ks= eas ;s yksx lFk&lFk fuokl djrs gq;s ik;s tkrs gSA

'kks/k fof/k

izLrkfor 'kks/k v/;;u ckyk?kkV ftyk dh cSxk tutkfr ds {ks=h; forj.k dk v/;;u f}rh;d vkadM+ksa ds iz;ksx }kjk iw.kZ fd;k x;k gSA v/;;u dh cks/kxE;rk ds fy, vko';drkuqlkj vkjs[kksa dk mi;ksx fd;k x;k gSA

v/;;u {ks=

e;/izns'k ds tcyiqj laHkkx ds nf{k.kh Hkkx esa ftyk ckyk?kkV 21°19' mÜkj v{kka'k ls 22°24' m-v{kka'k ,oa 79°31' iwohZ ns'kkUrj ls 81°31' iwohZ ns'kkUrj ds e/; ,d fo"ke /kjkryh; fo'ks"krkvksa ls ;qä HkwHkkx 9245 oxZ fd-eh- {ks= eas foLr`r gSA o"kZ 2018 dh fLFkr esa ;g ftyk 11 rglhyksa,oa 10 fodkl[k.Mksa esa oxhZd`r gS] ftuesa 'kks/k v/;;u ds fy, p;fur cSxk tutkfr 03 fodkl[k.Mksa & oSgj] ijlokM+k ,oa fojlk ds 180 xzkeksa eas fuokl djrs gq, ik, tkrs gSA KkrO; gks fd mä rhuksa fodkl egknso ,oa eSdy ioZr Jsf.k;kas ds oukPNkfnr HkwHkkx esa vofLFkr gSA

cSxk tutkfr dh tula[;k dk forj.k

izns'k ds vU; tuinksa dh Hkkafr v/;;u {ks= ckyk?kkV ftyk eas cSxk tutkfr dh tula[;k dk ladsUæ.k mPp igkM+h okys ?kus taxyksa ds e/; ik;k tkrk gSA KkrO; gS fd ;g ftyk dqy 10 fodkl[k.Mksa esa oxhZd`r gSA bu 10 fodkl[k.Mksa esa ls dqy rhu fodkl[k.M cSgj] ijlokM+k ,oa fojlk ,sls gS] tgk; cSxk tutkfr ds yksx fuokl djrs gS] vU; fodkl[k.Mksa eas cSxk tutkfr dh dksbZ tula[;k fuokl ugh djrh] tSlk fd fuEukafdr lkj.kh ls Li"V gksrk gS&

lkj.kh 1% ftyk ckyk?kkV esa cSxk tula[;k dk fodkl[k.Mokj forj.k 2011

Ø-	uke fodkl[k.M	cSxk tula[;k	forj.k
1-	ckyk?kkV	fujad	&
2-	fdjukiqj	fujad	&
3-	okjkflouh	fujad	&
4-	ykyojkZ	fujad	&
5-	[kSjyk;th	fujad	&
6-	dVaxh	fujad	&
7-	ykj;th	fujad	&
8-	oSgj	6602	38-50
9-	ijlokM+k	2997	17-48
10-	fojlk	7547	44-01
;ksx	ftyk ckyk?kkV	17146	100-00

mi;qZä lkj.kh Ø- 1 ds vuqlkj ckyk?kkV ftyk dh oSgj] ijlokM+k ,oa fojlk fodkl[k.Mkas ds ?kus ouksa ,oa foPNsfnr igkM+h Hkkxksa esa cSxk tutkfr fuokl djrh gSA lkj.kh Ø- 1 ds vuqlkj v/;;u {ks= esa cSxk tutkfr dh dqy tula[;k 17146 O;fä gSA dqy cSxk tula[;k dk 38-50 izfr'kr oSgj fodkl[k.M] 17-48 izfr'kr ijlokM+k fodkl[k.M rFkk 44-01 izfr'kr fojlk fodkl[k.M esa ladsfUæer ik;h tkrh gSA fojlk fodkl[k.M esa cSxk tutkfr ds ladsUæ.k lcls vf/kd gksus ds izeq[k dkj.kksa esa ?kus ouksa ,oa foPNsfnr /kjkry dh vf/kdrk] nq;g igqap ,oa lokZf/kd lqj{kk dh ekufldrk dk ik;k tkuk gSA ckyk?kkV ftyk ds mi;qZä cSxk iz/kku rhu fodkl[k.Mksa ds foLr`r losZ{k.k ls Li"V gksrk gS fd cSxk clkvksa esa i;kZlr fHKUurk, i ik;h tkrh gSA mijksDr fodkl[k.Mksa esa dqN ,sls xzke gS] ftueas dksbZ cSxk tula[;k ugh feyrh tcfD dqN xzkeksa esa flQZ cSxk tutkfr dh tula[;k dk olko feyrk gS] tSlkfd fuEukafdr lkj.kh Ø- 2 ls Li"V gksrk gS&

lkj.kh 02% cSxk tula[;k ds forj.k dh izd`fr

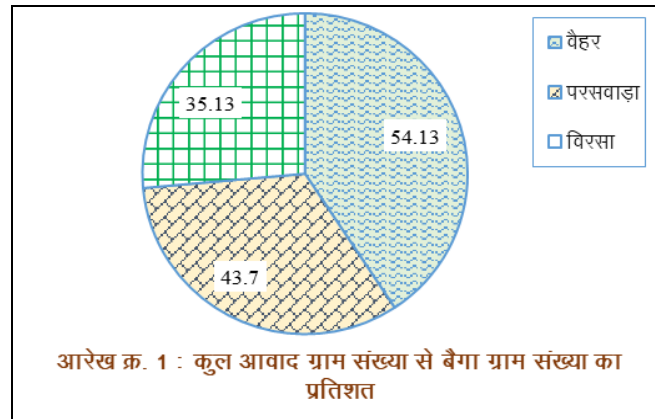
Ø	uke fodkl[k.M	dqy xzke la[;k					cSxk tula[;k okys xzkeksa dh la[;k-	dqy vkokn xzke la[;k ls cSxk xzke la[;k dk izfr'kr
		xzke iapk;r la[;k	vkokn xzke	ou xzke	ohjku	;ksx		
1-	oSgj	55	133	28	28	189	72	54-13
2-	ijlokM+k	62	151	11	8	170	66	43-70
3-	fojlk	57	148	03	12	163	52	35-13

L=ksr% ¼1½ ftyk tux.kuk iqfLrdk 2011

¼2½ cSxk fodkl izkf/kdj.k ls izklr tkudkj 2016&17-

mi;qZä lkj.kh Ø- 2 ds vuqlkj ckyk?kkV ftyk esa cSxk iz/kku rhu fodkl[k.Mksa dh 174 xzke

iapk;rksa esa dqy 522 xzke gS] tgi rd cSxk tula;k iz/kku xzkeksa dk iz'u gS] v/;;u {ks= esa budh la;k 180 ikbZ tkrh gS] tks izfrosfnr fodkl[k.Mksa ds lezx xzkeksa dk 34-48 izfr'kr Hkkx ,oa dqy ols gq, xzkeksa ds 41-66 izfr'kr Hkkx gSA rhuksa fodkl[k.M esa oSgj fodkl[k.M esa dqy xzke la;k 189 gS] ftueas 133 cls gq,] 28 ou vkokn] 28 fojku ols gq;s xzke gS ftuesa 72 xzkeksa esa cSxk tula;k dk forj.k feyrk gS] tks fodkl[k.M ds dqy xzke la;k dk 38-09 izfr'kr ,oa dqy cls gq;s xzkeksa dk 54-13 izfr'kr Hkkx gSA blh Øe esa ijlokM+k ,oa fojlk fodkl[k.M esa dqy xzkeksa dh la;k Øe'k% 170 ,oa 163 gS ftuesa 151 ,oa 148 ols gq, xzke gS tcf d cSxk tula;k;qä xzkeksa dh la;k Øe'k% 66 ,oa 52 gS tks IEcfU/kr fodkl[k.Mksa ds dqy xzkeksa dh Øe'k% 38-82 izfr'kr ,oa 35-13 izfr'kr rFkk dqy ols gq, xzkeksa dks 43-70 izfr'kr ,oa 35-13 izfr'kr Hkkx gS] fdUrq IHkh rhuksa fodkl[k.Mksa esa cSxk tula;k dk lokZf/kd ladsUæ.k fojlk fodkl[k.M esa ik;k tkrk gSA

tula;k vkdkj ds vuqlkj cSxk xzkeksa dk oxhZdj.k

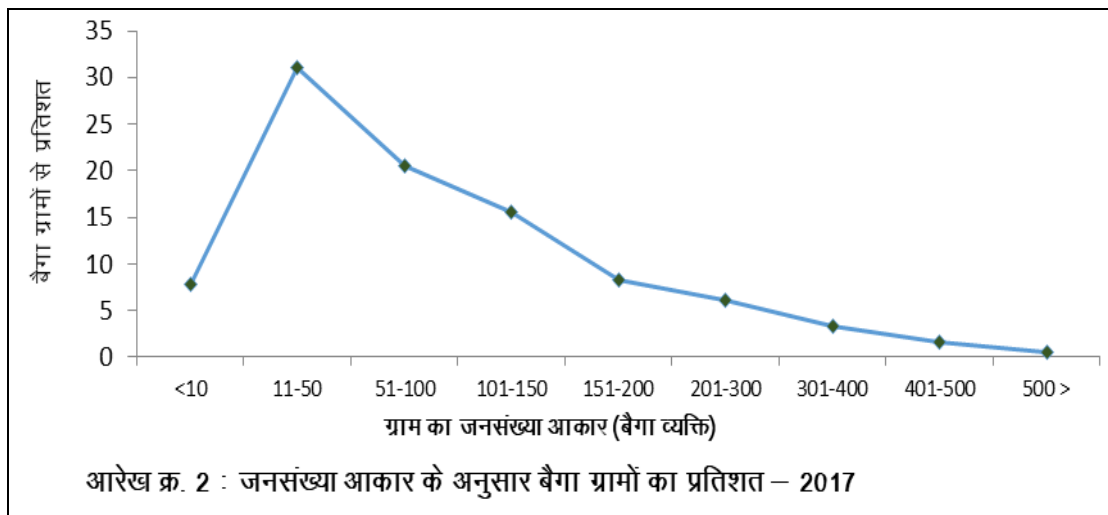
v/;;u {ks= ckyk?kkV ftyk dh oSgj] ijlokM+k ,oa fojlk fodkl[k.Mksa ds ftu xzkeksa esa cSxk tutkfr dh tula;k fuokl djrh gS] mä IHkh xzkeksa esa cSxk tula;k dk forj.k ,d leku ugh ik;k tkrkA dqN ,sls cSxk xzke gS] tgi budh tula;k 500 O;fä ls vf/kd gS] tcf d qN xzkeksa esa 10 cSxk

O;fä ls de ykxs fuokl djrs gS tSlkfd fuEukafdr lkj.kh Ø- 3 ls Li"V gksrk gS

lkj.kh 3% tula;k vkdkj ds vuqlkj cSxk xzkeksa dk fooj.k & 2017

Ø-	xzke dk tula;k vkdkj ¼cSxk O;fä½	fodkl[k.M xzke la;k						dqy xzke la;k	cSxk xzkeksa ls izfr'kr
		oSgj		ijlokM+k		fojlk			
		la;k	izfr-	la;k	izfr-	la;k	izfr-		
1.	<10	06	8.33	05	7.57	03	5.76	14	7.78
2.	11-50	16	22.22	30	45.45	10	19.23	56	31.11
3.	51-100	17	23.61	11	16.66	09	17.31	37	20.55
4.	101-150	12	16.66	07	10.61	09	17.31	28	15.6
5.	151-200	07	9.72	06	9.09	02	3.35	15	8.33
6.	201-300	04	5.55	01	1.51	06	11.54	11	6.11
7.	301-400	02	2.78	-	-	04	7.63	06	3.33
8.	401-500	-	-	-	-	03	5.77	03	1.67
9.	500 >	01	1.39	-	-	-	-	01	0.55
Total		72	100	66	100	52	100	180	100

L=ksr% cSxk fodkl izkf/kdj.k oSgj ftyk ckyk?kkV ls izklr tkudkj o"kZ 2016&17

mi;qZä lkj.kh Ø- 3 ds vuqlkj ckyk?kkV ftyk ds dqy cSxk xzkeksa eas 7-78 izfr'kr xzkeksa eas 10 O;fä ls de] 31-11 xzkeksa esa 11 ls 50 O;fä] 20-55 izfr'kr xzkeksa esa 51 ls 100 O;fä] 15-6 izfr'kr xzkeksa eas 100 ls 150 cSxk O;fä] 8-33 izfr'kr xzkeksa eas 151 ls 200 O;fä] 6-16 izfr'kr xzkeksa eas 201 ls 300 O;fä] 3-33 izfr'kr xzkeksa eas 301 ls 400 O;fä] 1-67 izfr'kr xzkeksa eas 401 ls 500 O;fä] 0-55 izfr'kr xzkeksa eas 500 cSxk O;fä ls vf/kd fuokl dj jgs gSA mä lkj.kh ls Li"V gksrk gS f}rh; ,oa r`rh; Øe ij lokZf/kd cSxk xzkeksa dh la;k 31-11 izfr'kr ,oa 20-55 izfr'kr 11 ls 50 O;fä ,oa 51 ls 100 O;fä ds vkdkj okyh ik;h tkrh gSA mYys[kuh; igyw gS fd fdlh Hkh fodkl[k.M esa vdsys cSxk tutkfr fuokl ugh djrhA dqN xzkeh.k bdkb;ksa ds IUnHkZ esa vo'; ;g rF; ns[kus dks feyrk gS] ftueas flQZ cSxk tutkfr ds ykxs fuokl djrs gS] vU; ykxs

ughA lkj.kh Ø- 3 ls Li"V gksrk gS fd cSxk tutkfr dk lcls vf/kd ?kuRo oSgj fodkl[k.M esa 8 O;fä izfr oxZ fdyksehVj rFkk ijlokM+k fodkl[k.M esa lcls de 5-3 O;fä izfr oxZ fdyksehVj gSA

fu"d"kZ

fu"d"kZ :i esa ckyk?kkV ftys ds oSgj] fojlk ,oa ijlokM+k fodkl[k.Mksa esa xksM+ tutkfr ds lkFk&lkFk cSxk tutkfr ds ykxs fuokl dj jgs gSA vU; tkfr;ksa dh Hkkj}fr buds tula;k forj.k eas fo"kerk; fojeku ikbZ tkrh gS] tks izkd'frd rRoksa }kjk lokZf/kd izHkkfor gSA

IUnHkZ lwph

1. ,l- dqDI & n xksM ,.M Hkwfe;k vkWQ bLVZu e.Myk] ,sf'k;k lsUV^y izkfoUI xtsfV;j vkWQ 1871-
2. f'kodqekj frokjh & e;/izns'k dh tutkfr;ksa]

- fgUnh xzUFk vdkneh e-iz- Hkksiky 2000]
i` - 125-
3. rFkSo&
 4. MCyw-Ogh- fx;lZu & n Hkkfj;k xksM+
vkWQ cLrj] vkDIQksMZ ;wfuojfIVh izsl
yUnu 1938-
 5. fLeFk ,oa ghjkyky
 6. f'kodqekj frokjh] opcit i` - 125-